

VITA

Enyedi György, Kolosi Tamás, Szabó Katalin, Lengyel György,
Juhász Pál, Kovách Imre, Hankiss Elemér és Bíró Dávid

Enyedi György

Szelényi a késleltetett városfejlődésről szóló elméletét – amelynek első megfogalmazására Konrád Györggyel együtt tett kísérletet – tartja legfontosabb munkájának.

Három lépcsője van e teóriának.

Az első, hogy Magyarországon – az infrastruktúra tartós elhanyagolása következtében – a városfejlődés az ipari (általában gazdasági) fejlődés mögött elmaradt.

A második lépcsőben az államszocializmus általános törvényeként fogalmazta meg az „alulurbanizáltságot” (a kelet-európai példákat kiegészítve a kapitalista és a szocialista fejlődő országok urbanizációjának egybevetésével).

Az elmélet harmadik szintje pedig a városból kiszorult, félproletár-félparaszt tömegek sajátos polgárosodását fogalmazta meg.

Én Szelényi legjelentősebb tudományos eredményének a bürokratikus redisztribúciós települési egyenlőtlenségeket keltő hatásának kimutatását vélcem, a késleltetett városfejlődés teóriáját illetően azonban nézetkülönbség van közöttünk. E nézetkülönbség lényege a következő:

– Szelényi szerint az államszocializmus urbanizációs modellje lényegét tekintve különbözik a tőkés urbanizációtól. A különbség fő forrása az állam mindenhatósága, a bürokratikus újraelosztás uralma a szocializmusban, a legfontosabb szimptomák pedig a következők:

– sokkal gyorsabban nőtt a városi munkahelyek száma, mint a városi lakásoké, ez jelentős napi munkabajárást kényszerített ki;

– a városi népesség aránya így kisebb, mint a gazdaság fejlettsége alapján várható lenne;

– a városkörnyéki falvak – a nyugati szuburbanizációs tendenciával éles ellentétben – nem a középosztály, hanem a háztáji gazdálkodását fenntartó, elsőgenerációs munkásosztály munkahelye.

Vannak ugyan formai hasonlóságai a nyugati és a keleti urbanizációnak, ám – Szelényi szerint – eltérő társadalmi folyamatok is létrehozhatnak hasonló települési formákat: a hasonlóságok felszínesek, az eltérések alapvetőek.

– Az én nézetem szerint a modern (= az ipari forradalom utáni) urbanizáció globális folyamat, amelyben több szakasz különböztethető meg. E szakaszok a hosszú távú társadalmi-gazdasági ciklusokat követik. A szakasz valamely innovációs központi területen (Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban) kialakul, majd továbbterjed a Föld más részei felé. Az ipari forradalmat (modernizációt) követő gyors városnövekedés (ezt a városrobbanás szakaszának neveztem) Nyugat-Európából előbb Kelet-Európába s Észak-Amerikába terjedt, s jelenleg a fejlődő országokra jellemző. A szakasz konkrét megnyilvánulását egy-egy adott térségben befolyásolja, hogy mely időben (gazdaság-

REPLIKA

történeti periódusban) terjed el, s hogy milyen társadalmi-politikai feltételek között formálódik. Az alapvonások azonban azonosak; a hasonlóságok a perdöntőek, a különbségek pedig a lényegét nem érintő sajátosságok.

Ezek szerint nincs szocialista modell, hanem a modern urbanizációnak van egy kelet-közép-európai formája, amely a korábbi nyugat-európai urbanizáció szabályos folytatása. A különbségeknek két forrása van: a megkésettség és a szocialista társadalmi rend. A központi településtervezés minden erőszakossága ellenére sem hozott létre olyan településformáló folyamatokat, amelyek csak a kelet-közép-európai országokra lennének érvényesek.

A Szelényi által felsorolt „sajátosságok” a modern urbanizáció teljesen szabályos térformái. Az ipari (és terciér) munkahelyek törvényszerűen gyorsabban növekszenek a városokban, mint a lakóhelyek; a munkahelyek térigénye ugyanis kisebb a lakóhely térigényénél. A munkahely és lakóhely térbeli távolodása az elmúlt kétszáz évben szakadatlanul erősödött. (Csak a legfejlettebb országok dezurbanizációs szakaszában van némi újraközeledés.) Következésképpen az ingázás is normális jelenség, hazánkban nem is különösen elterjedt.

A viszonylag alacsony városi népességarány és az elővárosok félparaszt-félmunkás jellege jórészt a megkésettség következménye. A magas városi népességarányú nyugat-európai országokban a városhálózat már az iparosítás előtt, a kereskedelmi kapitalizmus kialakulásakor létrejött, s az ipar jórészt a már létező városhálózatba tagozódott be. Az ipari forradalom idején jórészt kisméretű üzemek alakultak a városhálózat csaknem minden pontján. A magas városi népességarány elsősorban a sűrű kisvárosi hálózatnak köszönhető. (A magyar és a nyugat-európai városultság egybevetését egyébként megnehezíti a „város” eltérő statisztikai meghatározása.) Kelet-Közép-Európa legnagyobb részén a modern városhálózat csak az iparosítás után alakult ki; az ipar nagyipari, területileg koncentrált jellegű volt, a kisvárosi hálózat kibontakozása csak napjainkban folyik. Valószínű, hogy „késleltetés” is folyt, legalábbis kísérletek történtek a nagyvárosi növekedés korlátozására. Lehet – persze nem bizonyítható –, hogy tökécs fejlődés esetén erőteljesebb lett volna a városnövekedés, s nagyobb a falusi elvándorlás. A falu/város arányoknál fontosabbnak tartom azt a tényt, hogy a piaci gazdaságok a falu/város dichotómiát jobban mérsékeltek, mint a szakadatlan infrastrukturális hiánnyal küzdő tervgazdaságok.

Nyugat-Európa elővárosai is egykor falvak voltak, s először munkáskülvárosként jelentek meg. Ez megint nem szocialista sajátosság, hanem az agglomerációképződés viszonylag alacsony foka. A középosztály jellegű elővárosi fejlődés már a posztindusztriális korszak terméke. (Észak-Amerikában a szuburbanizáció folyamata eltérő volt, mivel az európaiktól eltérő településhálózatban jelent meg: a városokat nem vették körül csoportos falusi települések, amelyek szuburbanizálódhattak volna.)

Természetesen a szocialista hatalmi rend jelentős befolyással volt a helyi társadalom működésére. Megszakadt – illetve föld alá bújt – a polgárosodás, felszámolódtak az önkormányzatok, a politikai szocializáció színtere a munkahely lett, megszűnt a falusi földmagántulajdon. Mégsem született társadalmilag s így térhasználatában homogén település. A társadalmi egyenlőtlenségek nem a piac, hanem a hatalomhoz, a javak újraelosztásához való hozzáférés alapján is újratermelődtek. Latens piaci formák is ki-

alakultak, és ahogyan Szelényi a *Socialist Entrepreneurs* című könyvében kifejtette, a polgárosodás is – még az államszocialista rendszerben – újjáéledt.

A szocialista urbanizációban sem tűnt el az egyének döntése. Változó mértékben, *de mindegyik szocialista országban fennmaradt – legalább a falvakban, de ez a lakosság csaknem felét jelentette! – a magánépítkezés.* A munka- és lakóhelyválasztás sok országban korlátozások alá esett, de legalább részben egyéni döntéseken alapult. Nemcsak második gazdaság, hanem második urbanizáció is létezett.

Nem hiszem, hogy vitánk ma eldönthető. Valószínű, hogy nagyobb történelmi távlatból a jövő várostörténései ítélnek majd meg, hogy az elmúlt negyven év kelet-közép-európai urbanizációja csupán megzavart, de szabályos fejlődési pálya, vagy önálló modellt követő pálya volt-e. Én továbbra is úgy vélem, hogy a történelmi kontinuitás – amiről Szelényi is oly brilliánsan ír a magyar polgárosodás kapcsán téziseiben – az urbanizációban is érvényesült.

Kolosi Tamás

Nem kívánom megismételni a tézisekben összefogottan ismertetett életpálya további főbb tudományos eredményeit. Pusztán felsorolásszerűen utalni szeretnék még három – megítélésem szerint – kiemelkedő eredményre.

Az egyik a racionális redisztribúció fogalmi megkülönböztetése.

A másik az értelmiség teleokrata értékeken alapuló hatalmi törekvéseinek szociológiai feltárása.

A harmadik pedig a szocialista, felemás polgárosodás folyamatának feltárása.

Tisztában vagyok azzal, hogy mindezen elméletekkel szemben – csakúgy, mint a késleltetett városfejlődés elméletével szemben – felhozhatók kritikai észrevételek, kidolgozhatók alternatív elméletek. Gondoljunk itt Enyedi György, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor és részben Juhász Pál és Kovács Imre idevonatkozó munkáira. Számomra azonban éppen ezen viták tudományos súlya bizonyítja, hogy Szelényi elméletei milyen lényeges és alapvető hozzájárulást jelentettek és jelentenek a tudományos megismerés folyamatához. Mindezt egyetlen területen, a saját kutatásaimhoz leginkább kapcsolódó társadalmi szerkezet vonatkozásában szeretném bizonyítani.

A hatvanas években a társadalmi szerkezet vizsgálata elsősorban ideológiakritikai élel került az újjáéledő hazai szociológiai kutatás középpontjába. Hegedüs és Ferge munkái a sztálini „két osztály – egy réteg” modell ideológiai kritikáját nyújtották, majd a KSH 1963. évi rétegződés vizsgálata és Ferge ennek anyagára építő könyve empirikusan is bizonyította, hogy a fenti modell nem képes a fennálló egyenlőtlenségek magyarázatára. Ezért alternatív modellt és egy ehhez kapcsolódó elméletet dolgozott ki, amely a sztálini modellnél lényegesen nagyobb mértékben volt képes az empirikusan megragadható egyenlőtlenségeket megmagyarázni.

Szelényi – jórészt Konráddal közösen – a hatvanas évek második felében egy konkrét elosztási mechanizmus elemzéséből jutott el a társadalmi struktúra elméletéig. A lakáselosztás rendszerét vizsgálva feltárták, hogy a lakások adminisztratív szektora hozza létre az egyenlőtlenségeket, míg a piaci viszonyok inkább ellensúlyozzák azok

REPLIKA

hatását. Ez az eredmény ellentmondani látszott a kapitalista viszonyok között feltárt kapcsolatnak, ahol általában az tapasztalható, hogy az állami beavatkozás csökkenti a piac generálta egyenlőtlenségeket.

Az ellentmondás megoldására dolgozták ki a racionális redisztribúció elméletét, rámutatva arra, hogy az állami termelőmód keretében a racionális redisztribúció az alapvető strukturális viszony, szemben a tőkés társadalmak alapvetően piaci integrációjával, s ennek megfelelően az egyenlőtlenségi rendszernek is a tükröképe jön létre. Ezen az alapon jutottak el ahhoz a következtetéshez, hogy a szocialista osztályviszonyokat a redisztribúciós intézményrendszer alapján kell elemezni, s a szocialista társadalom struktúráját a redisztributori hatalom birtokosainak és a redisztributori hatalomtól megfosztott közvetlen termelőknek a dichotómiája írja le a legmegfelelőbbben, közöttük pedig egy széles középosztály található, amely nem hoz redisztributori döntéseket, de azokat továbbítja és legitimálja.

Ugyanakkor Szelényiek felfigyeltek ennek a társadalmi szerkezetnek egyik legizgalmasabb momentumára, nevezetesen a redisztributori hatalmat gyakorló káderelit és a kelet-európai fejlődésben igen fontos szerepre szert tett értelmiség viszonyára, s arra a törekvésre, hogy ez az értelmiségi réteg a reformok folyamatában átvenni törekszik a bürokratikus káderelit hatalmát.

Nagyjából ezzel egy időben én is hasonló következtetésre jutottam pusztán elméleti vizsgálódások eredményeként, s a társadalmi többlettermék feletti rendelkezés alapján sok tekintetben a Szelényiékével rokon társadalmi szerkezetet írtam le. Azonban míg Szelényiek a marxi osztályelmélet weberi kritikájából kiindulva a hatalom kérdését állították struktúravizsgálatuk középpontjába, addig én a marxi osztályelmélet talaján, az újratermelés viszonyait vizsgálva, ekkor még – nagyjából a nyolcvanas évek elejéig – nem vontam kétségbe egy reformált, racionális redisztribúció működőképességét, s ennek megfelelően az értelmiség és a káderelit kezdődő meزالianszát mint a hatalom racionalizálódását értelmeztem. Ebből adódóan Szelényiek elemzésével kapcsolatban alapvetően abban volt – baráti beszélgetések során előadott – kritikám, hogy e folyamat hatalmi törekvésként való leírása ezt az általam pozitívnak tartott folyamatot akadályozhatja.

Ugyancsak nagyjából egy időben figyeltünk fel – sok más kollégához hasonlóan – a gazdasági reformok azon strukturális következményére, hogy a szocialista társadalomszerkezetben a második gazdaság révén létrejön a redisztributív szektor mellett egy igen korlátozott, de alapvetően piaci elveken működő szektor is. Engem ebből elsősorban az érdekelt, hogy ez rendkívüli mértékben felerősíti az inkonzisztens társadalmi pozíciók létét a társadalomban, s ennek következtében az újratermelési folyamat elemzéséből nem lehet közvetlenül levezetni az egyenlőtlenségek alakulását. Ezért, miközben a társadalom alapszerkezetét nagyjából hasonló duális modellekben írtuk le, Szelényi Eric O. Wright osztályelméletére építkezett, én pedig az egyenlőtlenségi rendszer empirikus vizsgálata felé fordultam.

Ebből adódóan Szelényi és az én struktúrafelfogásom két ponton különbözik. Jóllehet, mindketten feltételezzük a strukturális csoportok kontúrjainak elmosódottságát – Szelényi ezt legplasztikusabban a falusi munkásság kapcsán írja le, rámutatva, hogy Magyarországon nem alakult ki klasszikus értelemben vett proletariátus –, ugyanak-

kor ő mindezt egy új típusú osztályszerkezet kikristályosodásaként értelmezi, én pedig úgy vélem, hogy ezeket az inkonzisztens strukturális helyzetű csoportokat nem lehet osztályokként értelmezni. Ebből adódóan azt feltételezem, hogy az ezen csoportokhoz tartozó egyének társadalmi és politikai magatartását nem strukturális helyük, hanem értékválasztásaik, származásuk, kulturális tökéjük befolyásolja elsősorban. A jelenlegi rendszerváltás folyamatában ezért továbbra sem kollektív érdekérvényesítésre, hanem az elmúlt években bevált egyéni stratégiák kiépítésére törekcsenek.

A másik különbség metodológiai jellegű, s a strukturális hely és az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt hely közötti viszonytal kapcsolatos. Szelényi implicite az egyenlőtlenségek alakulását az osztályszerkezetből vezeti le, én pedig úgy vélem, hogy a strukturális pozíció és az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt hely között igen bonyolult közvetítő mechanizmus alakult ki, s ennek megfelelően az egyes strukturális csoportok és az egyenlőtlenségi rendszer alapján feltárt életforma- vagy státuszcsoportok határai közel sem esnek egybe. Külön feladat annak feltárása, hogy a társadalom e kétfajta tagozódása milyen viszonyban van egymással.

Szelényi ugyanakkor a nyolcvanas évek első felében – s ez vezetett az értelmiség hatalmi törekvéseivel kapcsolatos elmélet önkritikus értékeléséhez – arra figyelt fel, hogy a bürokratikus káderelit a második gazdaság révén létrejövő polgárosodást és kispolgári fejlődést az értelmiséggel való hatalommegosztás alternatívájaként kezeli, s az értelmiségnek adandó politikai kompromisszumok helyett inkább a gazdaságot liberalizálja. Ebből adódóan az elmúlt két évtizedben a magyar polgári fejlődés aránytalanságát éppen az adta, hogy a polgári (pontosabban kispolgári) fejlődés előbbre járt a gazdaság vagy a *Besitzbürgertum* értelmében, s elmaradottabb volt a politika szférájában, a *Bildungsbürgertum* értelmében. Ugyanakkor az utóbbi két esztendőben rendkívüli mértékben felgyorsult a politikai fejlődés, amelynek élén a gyorsan polgárosodó értelmiség, a *Bildungsbürgertum* áll.

Ebben a szituációban aktuálisabbnak érzem Szelényi és Konrád értelmiségelemzését (s kiváltképp Szelényi későbbi írásait az értelmiség szocializmusbeli helyét s a jogászokat illetően), mint valaha. A magyar társadalom ugyanis ténylegesen az előtt az alternatíva előtt áll, hogy megvalósítja-e a tényleges rendszerváltást, vagy pedig egy értelmiségi hatalomátvétel keretében, Julien Benda programját realizálva, túllép a szakértelmiségi szerepkörön, s a maga számára kívánja megszerezni a célok kijelölését is, negyven év sikertelen kísérlete után újabb történelmi kísérletbe rántva a magyar társadalmat.

A tudományos elemzés, a problémafeltárás szintjén tehát igen pontosnak és mélyrehatóan tartom Szelényi elemzését. Vitám vele megintcsak a politikai gyakorlat szintjén van, csakúgy mint tizenöt évvel ezelőtt. Egyetértünk abban, hogy a magánszektor támogatása és a deregularizáció a jövő kulcskérdése. Nem hiszek viszont abban, hogy eközben hagyni kell a redisztributív szektort teljes egészében redisztributív szektorként működni, csak a privátszektor autonóm fejlődését s nem az állami szektor privatizációját kell támogatni, hogy a gazdaságot védeni kell a külföldi versenytől. Ez a stratégia ugyanis rendkívül lelassítaná a gazdasági rendszerváltást, s eközben a politikai hatalmat megszerző értelmiség olyannyira megszilárdítaná hatalmát, hogy szükségszerűen hosszú időre marginális szerepre kárhozná a szükségszerűen igen lassan akkumuláló

REPLIKA

Besitzbürgertumot. Szelényi is látja ezt a veszélyt, tézisei végén ezért is inti önmérsékletre a *Bildungsbürgertumot*. Én azonban úgy gondolom, hogy az önmérséklet helyett kecsgetetőbb stratégia, ha azt keressük, hogyan válhat le ebből a ma óhatatlanul „vetető szerepre kárhozottatott” *Bildungsbürgertumból* egy hivatásos politikus és egy magasan képzett vállalkozói réteg, valamint egy valóban professzionizálódó értelmiség. Ez pedig a redistributív szféra meghatározó részének privatizálását és piacosítását, a külföldi tőke beáramlását és versenyét igényli még akkor is, ha ez sokszor igazságtalanságokat és a nyomokban társadalmi konfliktusokat eredményez. Mindez azonban – s nem győzöm hangsúlyozni – már nem tudományos elemzés kérdése.

Szabó Katalin

1. Ami a piac és az állam viszonyát illeti, nem értek egyet azzal, hogy „a piac . . . a történetileg mindig állami gazdaságpolitikák és jogalkotó tevékenységek eredménye”.* Megítélésem szerint Szelényi Iván ezen – Polányihoz viszonyuló – értékelése, a piac „államiságának” erőteljes kiemelése a mai magyar fejlődés kontextusában két dologra vezethető vissza: egyrészt a kelet-közép-európai modernizáció gyakorlatára, amelynek során valóban az állam hozza létre a piacot, s vállalja magára a „gyárosok gyártásának” felelősségét; másrészt a jogalkotás és a gazdasági folyamat sorrendiségének felcserélésére: a jog rendszerint azokat a tranzakciókat szabályozza, amelyek a gazdaságban már kifejlődtek, ezek azonban sokszor csak a jogalkotásban nyerik el végső kristályformájukat. A piac mint jogi intézmények összessége valóban a jogalkotás eredménye, a piac mint cserék halmaza azonban elsődleges a cserék szabályozásával szemben. Az az egyébként helyes tézis, hogy a piacot és a magántőkét nem szabad az emberi természet magától értetődő folyományaként kezelni, még korántsem jelenti azt, hogy ezek genezisükben minden körülmények között az államok mesterséges kreációi lennének.

2. Szelényi Iván a „több állam – kevesebb piac” vagy „több piac – kevesebb állam” kérdését a fejlett nyugati gazdaságokban a konjunktúra körhintájának forgásaként, az „egyszer fent, máskor lent” állapotaként fogja fel, amelyből a szociáldemokrata típusú – az államnak jelentős teret adó – vegyesgazdaság kialakulása a hosszú távon kiolvasható trend.**

Magam a jóléti állam válságát, az állam visszaszorulását nem konjunkturális kérdésként, hanem korszakos trendként értelmezem. A „dereguláció”, a tervezés divatjának elmúlása a nyugati gazdaságokban megítélésem szerint olyan tartósnak ígérkező technikai irányzatokra vezethető vissza, mint az információgazdaság és a szolgáltatások előretörése, a gazdasági kapcsolatok bonyolultságának növekedése, az „emberi tényező” szerepének erősödése, s ennek következtében a gazdasági fejlemények kiszámíthatóságának jelentős csökkenése. A lágy – főként a szürkeállomány működtetésére alapozódó – szektorok „kívülről” nehezen regulálhatók. Az említett szektorokban a

---

*Tézisek, 24

**Lásd ezzel kapcsolatban Szelényi Iván fejtegetését *Világosság*-cikkének, „Új osztály, állam, politika. Jegyzetek egy szellemi önéletrajzhoz”, II. rész, 823.

tranzakciókban közvetlenül részt vevők kooperációja, empátiája, egymás iránti bizalma válik a termelés döntő tényezőjévé. Az állam szabványokat alkothat a búza sikértartalmára vagy a dugaszolóaljakokra vonatkozólag, de nem szabványosíthatja a gondolatok áramerősségét és a szolgáltatók szívéllyességét. Az állam reguláló tevékenysége, a kívülről való szabályozhatóság előtt tág tér nyílt a reprodukció – a ciklusról ciklusra ismétlődő termelési folyamatok – körforgásában, ahol a dolgok „előre lejátszhatók” voltak. A valódi produkció, az eredeti szellemi termelés, a kreáció azonban nem foglalható öt- vagy tízéves tervekbe, nem irányítható állami bürokraták által. De – éppen az emberek növekvő autonómiája és differenciálódó szükségletei miatt – az állam mai vagy tegnapi jóléti szerepvállalása sem vetíthető ki minden további nélkül a jövőbe. Az „állam – piac” alternatíva helyett e tekintetben valószínűleg a „piac – autonóm közösségek” alternatíva válik egyre hangsúlyosabbá. A piaci kudarcok korrekcióját már ma is – és tulajdonképpen mindig is – jelentős részben önszegélyező-önerősítő kisközösségek rejtett hálózata végzi. Ez a harmadik szereplő, az informális kisközösség – amely számomra kissé érthetetlenül szorul háttérbe Szelényi Iván idevonatkozó fejtegetéseiben – talán még erőteljesebben kérdőjelezi meg az állam durva, illetéktelen és a legtöbb esetben diszfunkcionális beavatkozását a jóléti mezőben, mint amennyire az állami tervezést és gazdaságpolitikát az előbb hivatkozott technikai trendek a szűk értelemben vett gazdaságban megkérdőjelezzik. A keynesi-szociáldemokrata típusú állami beavatkozáshoz tehát – az én megítélésem szerint – éppúgy nincs semmiféle visszaút, mint amennyire – és itt tökéletesen egyetértek Szelényi Ivánnal – nincs és nem lehet visszaút a 19. századi kapitalizmushoz sem. Most sem egyik, sem másik, hanem valami más következik, a 21. századi piacgazdaság a verseny civilizáltabb, de nem kevésbé éles formáival.

3. A harmadik – számomra itt és most a legizgalmasabb – kérdés, amelyben a jelöltétől lényegesen eltérő a véleményem, a rendszerváltás küszöbén álló Magyarország (általánosítva a kelet-európai országok) kívánatos gazdaság- és társadalomfejlesztési stratégiái. A *Valóság*ban megjelent interjújában Szelényi Iván három lehetőséget említ, amely a rendszerváltással megnyílik hazánk előtt: „a nemzeti tulajdonos polgárság kialakulását, a külföldi tőkével összefonódó, függő kapitalista fejlődést és az államkapitalizmus útját”.^{*} Ez utóbbit – a káderelit Hankiss Elemér és Szalasi Erzsébet által valószínűsített átalakulását nagyburzsoáziává, az „urambátyám szocializmusból” a „haverok kapitalizmusáig” ívelő fejlődést – tartja a disszertáns a legkevésbé valószínűnek. A három említett verzió közül Szelényi – szemmel láthatóan – az első fejlődésváltozattal rokonszenvez, azt tartja csak igazán reményteljesnek, igazán progresszívnek. A hazai polgárosodás stimulálása érdekében elkerülhetetlennek minősíti a hazai vállalkozókat védő, támogató politikát, s egyben óv a világgazdaságba való beilleszkedésünkhöz fűződő, túlzott illúzióktól. Szelényi nem hisz abban, hogy sokat profitálhatnánk a függő fejlődésből. Nem vagyunk nyugat-európaiak. „Életünk üteme is lassúbb, kicsit kuszábbak, rendtelenebbek, gondatlanabbak vagyunk, de ennek is megvannak az előnyei . . . Mások vagyunk tehát, nyugodjunk bele, éljünk békében önmagunkkal.”^{***} Sok

^{*}Szelényi Iván: „Polgárosodás Magyarországon.” *Valóság*, 1990/1, 35.

^{***}uo.

REPLIKA

igazság van Szelényi eme gondolatmeneteiben, s sokakon kétségkívül teljesen eluralkodott a tajvani, dél-koreai fejlődésre áhítózás, a csodavárás hangulata. A múltunkat, gyökereinket nem tudjuk megtagadni, még akkor sem, ha nagyon akarjuk. Ennek tekintetbevételével sem tartom azonban sem reálisnak, sem kívánatosnak a „védett hazai polgárság” kialakításának scenárióját, s nem tartom elkerülhetőnek világgazdasági integrációnk ütemének felgyorsítását. A késlekedve fejlődésnek indult országok történetében tudomásom szerint egyetlenegy példa sem volt a sikeres modernizációra a világgazdaságra nyíló kapuk szélesre tárása nélkül.

Végezetül hadd folyamodjam Széchenyi Istvánhoz segítségért, hogy európaiságunk és magyarságunk dilemmájában ne tévedjünk hamis vágányra: „Makkból mindenütt tölgyfa lesz, habár egy hazában nagyobbra, másban kisebbre nő is, a ló csikója csak ló marad, akárhol csikózzák is, ámbar itt derekabb, ott hitványabban tenyészik 's. a' t. Úgy éppen azon egy oknak akárhol hasonló következési vannak, – s ha más országokban tapasztaljuk, milly nagy hasznot következtet a' czéhek, de kivált a' limitatió megszűnése, ne kételkedjünk, hogy idehaza is áldott következtetéseket ne szüljön, annál bizonyosabban, mert Hollandia, Britannia, Németország 's honunk közt olly különbség se éghajlatra, se életmódra nincs, mint teszem Gröndlandia, 's a' Jóremény-foka közt. Mi a' keresztény vallás 's józanabb philosophia által Európában, mellynek hossza 's széle olly csekély, inkább csak egy familiabeliek vagyunk.”*

Lengyel György

Elegáns teóriák

Elfogult vagyok Szelényi Iván személye és munkái iránt, mivel legkiemelkedőbb tanáraink közé tartozott. Gondolkodásmódja, témaválasztásai, értékelései hosszú ideig úgyszólván meghatározóak voltak számomra, s mai napig is fontosak. Olyan valaki, akitől tanulok, aki széles körű szakmai ismeretekkel s nagyfokú problémaérzékenységgel rendelkezik, aki nagy tudásanyagát imponáló könnyedséggel és szellemességgel vezeti elő. Meglehet, a hasonlat pontatlan, de Szelényi gondolkodásmódja engem néha Szerb Antal irodalomtörténeteire emlékeztet: ott döbentem rá először, hogy a könnyed hangvétel mögött milyen alapos tudás és nagyfokú érzékenység rejtőzhet. Persze lehet, hogy ez is része az elfogultságnak, hiszen maga Szelényi is gyakran emlegeti önmagával a bonyolult szakmai tolvajnyelvet, amit magának kialakított; ez a szaknyelv engem azonban nem zavar, mivel érteni vélem és viszonylag otthonosan mozgok benne.

Elfogult vagyok tehát, de elfogódott nem. Szelényi számos esetben tanújelét adta annak, hogy örül, ha egy-egy megállapításával vagy teóriájával vitáznak. A magam módján eddig is igyekeztem – igaz, jobbára csak levélben vagy szóban – ilyenfajta örömben részesíteni, s most sem fosztanám meg ettől. Mivel művei megjelenésének már nincsenek politikai vagy ideológiai korlátai, gondolom, az sem illetlenség, ha a kritikai észrevételek is napvilágot látnak. Két dolog viszont zavar. Az egyik az, hogy annak idején kéziratban olvashattam a munkát, és kritikai észrevételeim nagy részét a szerző

* Széchenyi István: *Hitel*. Hasonmás kiadás, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979, 98–99

már ismeri. Mi haszna tehát a nyilvános replikának? Esetleg annyi, hogy árnyaltabb fogalmazásra késztesse. A másik probléma ugyanis éppen abból adódik, hogy eddig a nyilvánosságtól eleve elzárt, némiképp lefojtott vitalégekörben nem sokat bajlódtunk azzal, hogy a szó igazi értelmében méltassuk egymás gondolatait, megelégedtünk a vélt vagy valós hibák és hiányosságok felemlegetésével. Ambivalens módon tehát a pozitív elfogultság talaján olyan vitastílus alakult ki, mely óhatatlanul rövidre zárt, s inkább a negatív vonásokat emelte ki. Egy szerkesztő barátom szándékomról értesülve óva intett, nehogy apológiába bocsátkozzam. Ismerve az előzményeket, én inkább attól tartok, hogy nem sikerül felmérnem a gondolatok reális súlyát, s egyoldalúan elveszek a kritikai részletekben.

Helyénvaló tehát leszögezni, hogy magam sem tartom véletlennek, hogy az ASA – amint hallottam – C. W. Mills-díjjal jutalmazta a művet. Nem ismerem az anonim szakmai bizottság döntésének indoklását, nem lepne azonban meg, ha a könyv magas szakmai színvonalát, tartalmi és módszertani újszerűségét emeli ki. Teoretikusan újrafogalmazza a piacra orientált családi mezőgazdasági termelés jelentőségét a kelet-európai államszocializmus feltételei között, imponálóan gazdag bizonyító apparátust vonultat fel érvei mellett, s választ keres a legizgalmasabb metateoretikus kérdésekre is. Megtalálja az egyensúlyt teória és empiria, esettanulmány és survey-technika között; úgy tűnik, igen sokat tud a szakmáról és a szakmai ismereteket nem öncélúan alkalmazza. Az sem véletlen, hogy az államszocialista társadalmakkal foglalkozó amerikai kutatók – Burawoy, Stark, Victor Nee – számára Szelényi munkássága állandó referenciapont. S hozzátehetjük, a *Socialist Entrepreneurs* a hazai kutatók számára is hordoz újszerű információkat. Ebben Szelényi összetéveszthetetlen főszerepe mellett bizonyára megvan a maga szerepe a könyv társszerzőinek, az empirikus elemzési technikákban jártas Manchin Róbertnek és Bill Martinnak, valamint a magyar faluszociológia kiváló művelőinek, Juhász Pálnak és Magyar Bálintnak is.

A könyv vezérgondolata végül is az, hogy az államszocializmus nagy szervezeteinek árnyékában tartósan újratermelődik a családi mezőgazdasági termelés – a magyar falusi családok 90%-át jellemzi –, s ezen belül kibontakozik egy bizonyos értelemben családi vállalkozásnak tekinthető forma is. Ez a szocialista polgárosodás – a paraszt-polgárosodás – perspektíváját kínálja, ami – a könyv metateoretikus mondanivalóját illetően – egy „harmadik út” lehetőségét villantja fel.

Szelényi a családi mezőgazdasági termelés magyarázatához három elméletet rekonstruál a magyar faluszociológiai irodalomból. A proletarizációs teóriát – Bóhm és Vágvolgyi munkái nyomán –, amely szerint az agrárnépesség fokozódó mértékben munkássá válik, ennek következtében a családi mezőgazdasági termelés főként az idősebb mezőgazdasági munkásokat jellemzi, elsősorban a létfenntartást, a család közvetlen fogyasztási szükségleteit szolgálja, s ennél fogva a többgenerációs nagycsaládokat inkább jellemzi, mint a nukleáris családokat. A paraszt-munkás teóriát – főként Márkus István s részben Kemény István munkássága nyomán –, amely a családi mezőgazdasági termelésben éppenséggel nem reziduális jelenséget, hanem az „utóparasztság” és az elsőgenerációs „új munkásosztály” adaptációs stratégiáit látja. E teória szerint a családi mezőgazdasági termelés nemcsak mezőgazdasági, hanem ipari, s nemcsak idősebb, hanem fiatalabb munkások körében is jellemző lehet; nem csupán létfenntartást,

REPLIKA

hanem – korlátozott mértékben – piaci értékesítést is szolgál. E teória – nézetem szerint nem teljesen szervesen – kiegészül egy mobilitási hipotézissel, amely Márkus egy újabb munkájára támaszkodva az utóparasztság fő bázisaként a szegényparasztságot jelöli meg.

Végül – Juhász Pál munkásságára támaszkodva – a harmadik elmélet a megszakított polgárosodás elmélete, amely úgy érvel, hogy a családi mezőgazdasági vállalkozásban részt vevők nagyobb eséllyel kerülnek ki a közép- és gazdagparaszti háttérrel rendelkező családokból, életútjukat tekintve pedig nagyobb eséllyel azok közül, akik elkerülték mind a proletarizálódás, mind pedig a káderré válás visszafordíthatatlannak tekintett útját, mert a szövetkezetesítést követő évtizedeket bizonyos mérvű autonómiát biztosító „parkolópályákon” töltötték. A családi mezőgazdasági termelés ebben a teóriában elsősorban a piaci értékesítést szolgálja.

E három teória hipotéziseit tesztelik a regressziós modellek egyre több változó bevonásával és egyre finomítva az elemzést, azt bizonyítván, hogy a családi vállalkozási formát legjobban a megszakított polgárosodás teóriája magyarázza. Ez nem kell, hogy meglepetést keltsen, hiszen a másik két teória nem a családi mezőgazdasági vállalkozás, hanem a családi mezőgazdasági termelés magyarázatára lett kitalálva. Ez utóbbi magyarázatához – Szelényi bizonyára joggal állapítja meg – a paraszt-munkások közvetlen fogyasztást és kettős jövedelemszerzést egyaránt célzó családi termelési stratégiáit kell megértenünk. A vállalkozói típusú családok e körben a könyv számításai szerint mintegy 15%-ot tesznek ki, nem elhanyagolható arányt, de semmiképp sem akkorát, hogy a családi mezőgazdasági termelés-továbbélésének fő motívumát itt kéne keresnünk.

Kritikaként fogalmazva tehát: a szerző érezhetően hezitált, hogy a családi mezőgazdasági termelést vagy a mezőgazdasági háztartások kagylóhéjában kialakuló családi vállalkozásokat tekintse-e elemzése tárgyának, s elemzése ezért néhol csúszkált.

Egy évtizede még a publicisztikában a „szocialista vállalkozó” fogalmát az a megyei főépítész illusztrálta, aki megváltván korábbi hivatalától, magántervezést vállalt és – tegyük hozzá – nyilván korábbi hatalmi kapcsolatait kamatoztatva jutott megrendelésekhez. Vagy – már egyértelműen kritikai éllel – a vendéglőt és butikot nyitó párttitkárfiak és főnökeiségek.

Szelényi „szocialista vállalkozó”-fogalma ettől markánsan eltér. Az ő hősei – Victor Nee kifejezésével – a piaci transzformáció hordozói, a piacorientált vidéki háztartások. Ki a „szocialista vállalkozó”, vagy ki inkább az? A hatalmukat és kapcsolathálójukat ügyesen pénzesítő pártkáderek és hivatalnokok, vagy a falusi háztartást és a vele összefonódó családi vállalkozást egyaránt kézbentartó feleségek? Vagy mindannyian azok, s nincs közöttük különbség?

De fontosabb ennél, hogy a vállalkozó fogalmának a szakirodalomban pusztán jelző nélkül is legalább három jelentésárnyalata van, s Szelényi Iván egy negyediket vezet be anélkül, hogy az előzőekhez való viszonyát tisztázná. Ezt a jelentést indokoltnak tartom és elfogadom, ezzel kapcsolatban tehát inkább hiányérzetem, mint kritikai észrevételem van.

A klasszikus vállalkozó-fogalom – Say és Schumpeter nyomán – a vállalkozót a termelési tényezők kombinálásának funkciójával ruházza fel. Ő az, aki a tőkéstől pénzt szerez, felkutatja a piacot és megszervezi a munkát, aki nem vagyonát, hanem

jövedelmét és presztízsét kockáztatja, akit tehát szerepköre tiszta esetben elhatárol a tulajdonostól és a munkástól is. Tiszta esetben, hiszen Schumpeter, aki a vállalkozóban az innováció és a gazdasági dinamika hordozóját látja, maga is kénytelen feloldani ezt a típust a gyárosban, a gründolóban, az ipari kapitányban és más, valóságosan megfigyelhető esetekben.

A társadalomtörténeti megközelítések – például Gerschenkron és Kocka írásai – a vállalkozót a profitorientált magatartás mellett a hosszú távra tervezéssel, a megszi-lárdult üzleti morállal jellemzik és azzal, hogy munkáját egész életre szóló hivatásként gyakorolja. A vállalkozót tehát nem a tulajdonostól határolják el, hanem a munkavál-lalótól és a korai kapitalizmus rablólovag-mentalitásától.

A kisvállalkozókkal foglalkozó újabb szociológiai irodalom hatására elterjedt egy még tágabb, harmadik jelentésárnyalat is, amely szerint mindenki vállalkozó, aki önálló gazdasági tevékenységet folytat, aki saját számlájáról húz fizetést, lényegében függetlenül attól, hogy mennyire innovatív vagy mennyire szilárd az üzleti morálja.

Szelényi Iván negyedik jelentésárnyalata ennél is kiterjesztőbb, még az önállóságot sem köti ki, hiszen a részmunkaidős családi vállalkozások egy része is beleillik koncepciójába. Nála azok a vállalkozók, akik piacra orientált családi mezőgazdasági termelést folytatnak és jövedelmük jelentős részét, harmadát/felet innen nyerik. A leírások szerint kétségkívül racionálisan kalkulálnak nemcsak tőkájükkel, hanem munkaerejükkel is, de nem terveznek, nem tervezhetnek hosszú távra, s vállalkozásuk nem egész életre választott hivatás. Kombinálják a termelési tényezőket, noha a családi keret erre kétségkívül igen szűk teret biztosít, ami határt szab a profit felhasználásának is. Nagyobb részük inkább az életkörülmények javítását, mint a beruházást tartja célirányosnak. E vállalkozások gyakran valóban innovatívok. Ha elnézzük azonban a nem túl nagy kerte-ket lefedő föllyákat, a régi istállókból kialakított libaólyakat vagy a szőlőhegyen pöfögő, Csepel-motorokból összebütükölt targoncákat, joggal a hiány szülte, kényszerített in-nováció fogalma jut róla eszünkbe, hogy Laki Mihály találó kifejezését idézzem.

A fogalom ilyen kiterjesztése tehát indokolt és reális, azonban látnunk kell, hogy újfajta, keverék típusról van szó, amihez nem asszociálhatók minden fenntartás nélkül tetszőleges, a vállalkozó-fogalomhoz kötődő tulajdonságjegyek.

Az elmélettörténészeket már bizonyára a „vállalkozó háztartások” kategóriája is irritálja, hiszen e két szervezettípus a weberi szervezetszociológiában egymás szöges ellentéte. Ennek azonban nem kell döntő jelentőséget tulajdonítanunk, mivel a szerve-zetileg, helyileg és személyi összetételében is elkülönülő háztartások és vállalkozások valójában az industrializációs folyamat velejárói, és kevésbé jellemzik a mezőgazdaság és a szolgáltatás területét.

Mindezzel csupán azt akarom jelezni, hogy ezeket a fogalmi és tartalmi problémá-kat akár az elegancia rovására is meg kellett volna oldani.

Másik hiányérzetem abból adódik, hogy míg a szerző meglehetősen jól tipizálja mind a paraszt-munkás, mind pedig a vállalkozó kategóriáit, differenciálatlanul hagyja a másik két típust, a munkást és a kádert. A munkás- és kádertek szociográfiája, a termelési láncok leírása kétségkívül bravúros. Leegyszerűsítéshez vezet azonban az, hogy az egyik póluson a proletarizációt a készségek elvesztésével jellemzi a készségek változása helyett, s az így valójában a pauperizáció és a lumpenesedés szinonimájává

REPLIKA

válk. A munkaerőpiaci irodalom következetesebb hasznosítása bizonyára előnyére vált volna a könyvnek. A másik póluson a káder fogalmában ugyancsak összemósodik a politikus, a hivatalnok és a gazdasági vezető alakja. Mindhárman rendelkeznek az uralomgyakorlás képességével, de eltérő mértékben élhetnek vele, s kulturális és társadalmi háttérük is eltér.

Talán a könyv metateoretikus fejtegetései a legsérülékenyebbek, amelyek a legkevésbé állják ki a gyors változások próbáját. A könyv sugallata szerint a kor hőse, a változások hordozója a vállalkozó vidéki középosztály, mely két urat kicselezve vívta meg a maga csendes forradalmát. Ez az „alulnézeti szociológia” számomra értékvalasztásainál és problémaérzékenységénél fogva is rokonszenves. Azonban azt hiszem, hogy beállítása némiképp egyoldalú. A másik oldalon az elit reformszárnya és a marginális értelmiség megjelenése legalább ennyire meghatározta a változások irányát, s a két folyamat fontos pontokon – például épp a második gazdaság kérdésében – találkozott. A polgárok, hogy egy régi kifejezést alkalmazzak, „a vagyon és a műveltség emberei”, s – ha úgy tetszik – a fenti két folyamat a polgárosodás *bourgeois* és *citoyen* értelmében is leírható. Ezért gondolom, hogy a magyar és a lengyel fejlődés szembeállítás a *bourgeois–citoyen* distinkció mentén eltúlzott. És ezért gondolom azt is, hogy a magyar fejlemények a most vitatott könyv és az értelmiség-könyv együttes olvasatából pontosabban – ha nem is kimerítően és vitathatlanul – rekonstruálhatók.

Baj van a formációelmélet alkalmazhatóságával is egy átmeneti helyzetben, amikor az államszocializmus legtöbb jellemző vonása elveszítette érvényességét. E jegyek – a párthegemónia, az állami tulajdon dominanciája, a redisztributív koordináció, a nagy szervezetekbe tagolt munka, az ideológiailag egységes elit és a marxizmus–leninizmus mint a rendszert legitimáló ideológia referenciapontja – közül csupán az állami tulajdon dominanciája maradt fenn, s ez sem látszik nagyon szilárdnak. Mitől szocializmus ez még és mitől szocialista a vállalkozó? Nem vegyesgazdaság és átmeneti társadalom-e? Nem pusztán vállalkozó, jelző nélkül?

Juhász Pál

Kínos a helyzetem, mert mint bedolgozó részt vettem a könyv munkálataiban, de azért a könyv teljes egészében Iván műve. Bizonytalan voltam a könyvvel kapcsolatban munka közben és most is, egyszerűen azért, mert nem foglalkozom, nem is foglalkoztam igazán azokkal a dolgokkal, amelyek a könyv középpontjában állnak. A társadalomformálódást abból a magas szempontból vizsgálja, milyen társadalmi státuszok jönnek benne létre, s ezek egymással milyen viszonyban állnak. Gazdaságszociológus és közgazdász vagyok, és óvakodom attól, hogy túl határozott képzeteket alakítsak ki erről a területről. A könyvvel azért is ambivalens a viszonyom, mert egyrészt tiszteletre méltó, mennyire át akar fogni mindent. Iván számot akar adni saját dolgairól, és arról, hogy a saját vizsgálódásaiból és töpregéseiből milyen tanulság adódhat a magyar társadalomnak. Számot akar adni a magyar közönségnek arról, mennyiben látszik sajátosnak a magyar társadalom és mennyire relevánsak vitái, elsősorban a népies hagyományok körül forgó viták. Számot akar adni az amerikai közönségnek is egy olyan világról, amelyről

az feltehetően nem tud semmit. És ebben föl akarja használni mindazt, amit csak össze tudott gyűjteni, pontosabban azt, amit úgy tudott összegyűjteni, hogy maga is átélte, asszimilálta, beépítette a saját lelkébe. Ezért aztán rengeteg olyan elemzési síkot kapcsol össze, amelyet az ember különben nem merne közvetlenül összekapcsolni, hacsak nem lenne a képfestés legalább olyan fontos célja, mint a tudományos. . . Ugyanakkor a könyv módszertani tankönyv is akar lenni arról, hogy egy bizonyos statisztikai elemzési módszer hogyan használható föl egy összetett hipotézisrendszer tesztelésére. Rendkívül tisztelem a nagy igényű könyveket, de már eleve szkepszis van bennem aziránt, hogy lehet ennyi mindent egyetlen könyvben megcsinálni. Ezért ítéletem havonta hullámzott. Amikor a tiszteletem kerekedett felül, azt láttam, hogy végül is e rengeteg kérdést valamilyen módon megoldja. Sehol sem vált át tisztességtelenül az egyik síkról a másikra. Egyetlen adalék sem fölösleges, nemcsak azért van ott, hogy benne legyen a képben, hanem mert valamilyen funkciót nyer a könyv egész drámai szerkezetében. Ugyanakkor ironiát vált ki az effajta akadémikus ambíció.

Időközben ez a könyv politikai célú társadalomtudományi tanulmányból társadalomtudományi tanulmánnyá változott át a szemünkben, mivel ami belőle közvetlenül politikai tanács, az az új helyzetben már csak nagyon közvetetten az. A lelkünkben messzebb kerültünk attól a világtól, ami le van benne írva. De annál jobban látszik, milyen gazdag ez a kép, milyen sok mindent próbál értelmezni. Minden kérdése releváns, megvilágító erejű arra nézve, hogy ami Magyarországon történt, miért történt másként, mint a többi szocialista országban. (Például szembeállítja a lengyel politikai szociológiában és politikai közírásban használt polgári társadalom-állam ellentétet a magyar politikai közírás polgárosodástelfogásával, avagy a katolikus munkaerkölcsöt a protestáns etikával a magyar falvakban.) Mindegyik gondolat adalék ahhoz a vitához, amely a polgári társadalom harmadik útjáról, a megszakított polgárosodásról folyik, arról, hogy minek van nagyobb szerepe az új minta kialakításában; a szegényparasztság helykeresésének, vagy a középparaszti, illetve a parasztpolgári minta továbbélésének.

Azt gondolom, hogy a szerző nem válaszol arra a kérdésre, tényleg azt jelenti-e a polgárosodás, amit a könyv bemutat. Félreértés ne essék, nem a könyv bűne, hogy a polgárosodás bonyolult fogalmának empirikusan csak egyik vetületét tudjuk elemezni. Határozott véleményem, hogy a gazdasági függetlenedést, a bérmunkás vagy a bürokratikus viszonyoktól való függetlenedést a 20. században nem érdemes polgárosodásnak nevezni. Hogy ne beszéljünk most Kínáról, vegyük inkább a magyar barokk kort és a múlt század első felének hasonló folyamatait, tehát a *Bürger-* vagy *filiszter-*képződés folyamatait, amelyek többször is megisméltődtek a történelemben. Ezeket nyilvánvalóan nem nevezhetjük egyformán polgárosodásnak. Akkoriban a központi, állami jogalkotás formálásából kimaradt társadalmi csoportok számos tagja megtalálta a módját, hogyan függetleníse magát, teremtsen meg saját gazdasági bázisát egy alapvetően rendi világon belül. Nem polgár abban az értelemben, hogy olyan közösségeket épít fel, amelyek legyűrhetik az államot, mert ezek csak az állami kontrolltól betöltetlen területre, játéktérbe kiszakadt társadalmi csoportokként léteznek. Sőt, az így létező közösségek nagyon gyakran csak a rendiséget erősítik.

Tehát amikor azt látjuk, hogy az emberek függetlenednek, individuálisan építenek ki kapcsolatokat, de ugyanakkor megkötik kompromisszumaikat az első gazdaság

REPLIKA

rendszerével és annak káderrészlegével, akkor sokkal inkább lehetséges, hogy ez olyan rendi világ felé vezet, ahol minden csoportnak ki van jelölve a maga játéktere, semmint hogy valóban az zajlana, amit polgárosodásnak nevezünk. Iván is bizonytalan ebben a kérdésben, hiszen a zárófejezetben a harmadik útnak inkább ironikus, mint pozitív a kicsengése. Bizonytalanságát úgy küzd le, hogy a polgárosodás milyenségére egyszerűsíti le a kérdést. Nevezetesen: úgy polgárosodni, hogy az önállósult tőke kap döntő szerepet, tehát – mint a klasszikus kapitalista modellben – a tőkés szerep a meghatározó; vagy pedig kispolgárosodni, tehát a tőketulajdonos és a dolgozó egybeesése az uralkodó társadalmi szerep. Valójában ez már újabb kérdés, és ha mi is áttérünk erre a kérdésre, akkor elfelejtjük az elsőt, csak hogy ne kelljen töprengenünk rajta.

Az első kérdésre az a válaszom, hogy abban a rendszerben, amelyről ez a könyv szól, tehát a csendes forradalmunk előtti rendszerben, civisesedés és nem polgárosodás ment végbe. Ahhoz, hogy valóban polgárosodássá lehessen, a rendszernek fel kellett robbania. Szelényi nem ezt mondja, hanem arról a másik kérdéstről beszél, hogy ebben a rendszerben az önállósult tőke által uralt piac válik-e fontosabbá, vagy pedig a kispolgári piac tölti be az integrátor szerepét. Egyértelműen azt mondja, hogy a magyar azért sajátos út, mert itt a kispolgári piac válik fontosabbá. Ez nem jó vagy rossz, hanem ez van benne mint lehetőség. De mivel – mondja ő – a fejlett világban is túlfutotta magát a tőke által uralt piac, s már az ötvenes években a farmer karakterű, családi jellegű gazdaság erősödött meg az uradalmi és a részvénytársasági formákkal szemben a mezőgazdaságban, mivel tehát a fejlett világban is van visszahajlás, mi is mehetünk afelé, s ez a hasonlóság miatt még jó is. Azt a sémát idézi a zárófejezet, amit Jánossy álláspontja jelez: úgy lehet valakit utolérni, ha az átlón megyek utána. Az átló optimizmusa tükröződik abból, amit Iván mond. Igaza van, valóban megvan az átló lehetősége, de szeretném hozzátenni, hogy ha csupán azt hangsúlyozzuk, hogy a kispolgári piac meg a kistulajdonosok világa a döntő, akkor ez nagyon kevés. A kistulajdonosok világa csak akkor válik szabad világgá, ha a piaci szerepek nem arra szolgálnak, hogy megmerevítsék, gúzsba kössék az embert mint parasztot. A polgár attól polgár, olyan értelemben független és individualista, hogy maga választja meg és a maga képére tudja formálni a társadalmi szerepeket. Ez igaz a parasztpolgárra is. A polgár egyéni boldogulását keresve egy végtelenített közösség tagja, egy – az adott közösséget mindig átlépni kész – individuum. Nincs meghatározva az a társadalmi tér, amelyben a maga individualista szerepét meg akarja valósítani. A vonatkoztatási tér állandóan felborul és kitér. A parasztpolgár viszont a számára releváns közösségben – az már aztán történelmi kortól függ, hogy mennyire rendies ez a közösség – akarja a maga egyéni szerepét megtalálni. Tehát a parasztpolgárnak nem egyszerűen azért kell a vagyon és az autonómia, hogy gazdag legyen, hanem azért, hogy a számára releváns közösségben fontos egyéni szerepet formálhasson meg. Ilyen értelemben a parasztpolgár szeretetre méltóbb, de nyilvánvalóan sokkal provinciálisabb. És ebben az értelemben nagyon reális a parasztpolgári magartás követése nemcsak a magyar faluban, hanem a nagyvárosban is (például Angyalföldön), sőt azt is állíthatjuk, hogy a parasztpolgárosodás mintája éppen a városokban, a munkásvárosrészekben terjedt el tömeges méretekben.

Kovách Imre

Készülve erre az előadásra, legalább két alapproblémával szembesültem. Az egyik az, hogy Szelényinek melyik polgárosodásfelfogásáról is beszélünk. Az alap mindenképpen az USA-ban megjelent könyv. Aki kíváncsi volt, az több előadását hallgathatta, illetve írását olvashatta, ahol – a kritikákra reflektálva – Szelényi sokkal pontosabbá próbálta tenni, amit korábban a polgárosodásról írt. Az első probléma, amiről beszélni szeretnék, mégis a polgárosodás fogalma. A második részben módszertani tartalmú. A polgárosodás Szelényi-féle elképzelésében a történetiség központi szerepet játszik. Könyvemben leírtam, úgyhogy most csak röviden utalnék rá, hogy a parasztság polgárosodását történeti folyamatként értelmezve milyen sikeresen használja Szelényi a történeti elemzés módszerét. E módszer használata és a kontinuos társadalmi folyamatok középpontba állítása e sok jelentésrétgű könyvnek a legfőbb erényei közé tartozik. Első kérdésem arra a modellre vonatkozik, amivel Iván a hatvanas évek elejét kísérte meg leírni. Vajon annyira tisztán létezett-e valamikor Magyarországon ez a redisztributív modell? A kérdés már eleve tartalmazza, hogy azt gondolom: legalábbis arányát tekintve nem. Hiszen az adatok – de interjúzás közben szerzett tapasztalataim is – azt mutatják, hogy sokkal nagyobb tere volt a magán-tevékenységnek a tsz-szervezések után is, mint amennyit a könyv feltételez. Mindebből mondandóm szempontjából az a lényeges, hogy a kiszakadás a bérmunkás-állapotból, ami a könyv középpontjában áll, számomra nem látszik ilyen mértékig erőteljes folyamatnak. Sokkal inkább hangsúlyoznám – itt a mezőgazdasági kistermelésre és nem más magán-tevékenységre koncentrálna – ennek a részidős tevékenységnek a strukturális kontinuitását a magyar gazdaságban és társadalomban. Nem 1960-tól, hanem sokkal régebbtől fogva. Ezt nem szeretném részletezni, mivel nálam sokkal avatottabb történészek megtették már.

A kérdés másik oldala: ha léteznek ilyen strukturális meghatározottságú, kontinuos gazdasági szerepek és társadalmi terek – márpedig léteznek a 20. századi magyar társadalomban –, nem sokkal fontosabb-e az, amit egy háztartás vagy egy család szintjén vizsgálni lehet, annál, amilyen eredményre az osztályelemzés vezethet? Mire is gondolok? Arra, hogy mindenféle elszórt adat és a történészek lábjegyzeteiben szereplő információ arra mutat, hogy ennek a társadalomnak nagyon nagy része – és nemcsak a vidéki agrárproletár és kisparaszt része – igen sok forrásból szerzett jövedelmet a század elején és a század közepén is. Ha a 20. századi vagy talán még korábbi magyar társadalom- és gazdaságtörténetnek ezt a kontinuitását figyelembe vesszük, akkor a redisztributív rendből való kiszakadás már megintcsak nem látszik annyira erősnek, mint Iván könyvében. Márpedig ő mind a polgárosodást, mind pedig ezt a folyamatot ebben a gazdasági mezőben értelmezi. Ez azonban mindenképpen nagyon nehézé teszi a '61 óta bekövetkezett társadalmi folyamatoknak az elemzését, hiszen amikor ennek a gazdasági mezőnek a szerepe csökkent a társadalmi újratermelésben – különösen amikor az egyén mozgásterét erre a gazdasági mezőre korlátozták –, a társadalmi újratermelést befolyásolni, irányítani igyekvő hatalom akkor sem bizonyult annyira erősnek, hogy az akár spontán, akár tudatosan a magánautonómiák védelmére, a társadalmi szerepek kontinuitására szerveződő magatartásokat, stratégiákat meg tudja szakítani. Számomra ez ennek az évnek a legfontosabb tanulsága. Ebből a szempontból is úttörő Szelényi

REPLIKA

könyve, hogy – témájától függetlenül – magára a módszerre, az elemzési lehetősége, az útra, a kontinuitás problémájára felhívja az egész szociológus vagy társadalomkutató társadalomnak a figyelmét. Ugyanakkor meg kell mondjam, hogy amit empirikusan leírt a kontinuitás bizonyítékaként, annak nagy részét erős kritikával kell fogadnom. Úgy gondolom, sőt ebben biztos vagyok, ha egyáltalán lehet a polgárosodást értelmezni, akkor azt nem lehet a középparasztság továbbfolytatott dolgaival azonosítani. A te-repmunkák során szerzett személyes tapasztalataim és a statisztikai elemzések ennek ellentmondanak. Nem mondom, hogy például a városi tisztviselőkből vált ki a kistermelők elit csoportja, de az biztos, hogy ez sokkal összetettebb csoport annál, semhogy egyértelműen azt lehetne mondani: kérem, itt volt a középparasztság is, a gazdag-parasztság is, és valahogy folytatni tudta a polgárosodást a kistermelés által. Én is megpróbáltam a kistermelő kisüzemek típusait megállapítani. Az adatok azt mutatják, hogy a kisüzemek durván 60 százaléka erős árutermelői jelleggel rendelkezik. Ennek az árutermeléssel foglalkozó csoportnak 15–20 százaléka az, amelyet – most hadd ne mondjam el, hogy milyen meggondolások alapján – igazán vállalkozónak tartok. 40 százalékuk olyan kisüzemet működtet, ami engem arra az üzemfelépítésre, üzemstruktúrára, stratégiára, életvitelre, pénzkezelésre emlékeztet, amit erről a két világháború közti középparasztság kapcsán olvashatunk. Itt valamiképp a korábbi gazdasági stratégiák folytatódnak. A vállalkozók között mintegy 20 százaléknál – nem döntő elem – a valamikori közép- és gazdagparaszti származásúak aránya, akik ma is paraszti módon gazdálkodnak. Az viszont, amit Iván empirikus elemzésekkel leír, hogy minél nagyobb árutermelésről van szó, annál több a középparaszt, az – rájuk vonatkoztatva – az én elemzéseim szerint is igaz.

Összegezve tehát ezt a részt, nagyon tetszik, és majdnem mindenben elfogadom, amit e könyv a makrotársadalmi szintről leír, a mikroszinttel kapcsolatban pedig elmondtam kifogásaim és empirikusan megalapozott ellenérzéseim. Még egy kitérő megjegyzés. Azt hiszem, hogy sokkal követhetőbb és jobb lett volna az, hogy ha Szelényi akár a piachoz való alkalmazkodás, akár más gazdasági esszenciájú fogalmak szerint próbált volna meg gazdaságtípusokat kialakítani, és nem a jövedelem vagy a végtermék ára szerinti kategorizálással próbálkozott volna, vegyítve ezt a munkajellegcsoportba való tartozással.

Meg lehet kérdezni ezek után, hogy mi a véleményem: van-e polgárosodás, vagy nincs? Mindenekelőtt arra hívnám fel a figyelmet, ami a mai estének a címéből is következik: a parasztok polgárosodása a témánk, de vannak más folyamatok is Magyarországon, amelyeket a polgárosodás kategóriájához, fogalmához lehet sorolni.

Ismét kérdésekkel folytatom. Ha már polgárságról vagy polgárosodásról beszélünk, nem nagyon tudjuk, hogy mi történt a valamikori polgársággal, már akik életben, talpon maradtak. Hol vannak most? Aki körülnéz 1990 tavaszán, azt látja, hogy a szellemi, anyagi és egyéb tőke nem ment veszendőbe, tehát valamiféle kontinuitások léteznek. Meg kellene vizsgálni egyszer, hogy milyen jellegűek. És mi történt az iparosokkal, akiknek a társadalmi ambíciói valamikor megintcsak valamilyen polgársághoz, legalábbis a kis- vagy a középpolgársághoz való igazodást képviselték? Mi is ez a jelenség, amivel mindenki szembesül, de amivel szerintem a szociológia vagy a társadalomtudomány egyszerűen nem tud elszámolni? Egyrészt megszűnik a tradicionális parasztság.

De mivé alakul át? Erre konzekvens válaszok nem nagyon vannak. A polgárosodás felé indulnának el? Többen állítják, hogy ez nem olyan polgárosodás, amit az ember el tud képzelni, ha a polgár fogalmát bármelyik korszak polgárával azonosítja. Iván ki is fejtette, talán nem ebben a könyvében, hanem az előadásaiban, hogy mindenkiben él egy ideálkép arról, mi a polgárosodás, de ő úgy gondolja, hogy ilyen polgárosodás a parasztokra vonatkoztatva nincs. Magyarországon vannak olyan mozzanatok, vannak olyan elemek, amik felfoghatók ugyan polgárosodásszerűnek is, és Iván tulajdonképpen nem csinál ebben a könyvben mást, mint leírja ennek a gazdasági részét, a gazdaságban végbemenő polgárosodást. Azt hiszem, ezzel egyet is érthetünk. Viszont az utólagos, tavaly ősszel meg azóta hangoztatott elképzelése már más, mint ami a könyvben szerepel.

Összegezve azt, amit kritikaként megfogalmaztam, és ami már tulajdonképpen nem Szelényi könyvére vonatkozik: mi is a tanulsága egyrészt Szelényi könyvének, másrészt a fogadtatásának? Mindenképpen az, hogy nagyon-nagyon rosszul állunk mind a fogalmakkal, mind az empirikus leírási készségekkel, amikor megpróbáljuk leírni és elmondani ennek a társadalomnak az átalakulását. Méltánytalan, hogy Szelényi könyve kapcsán mondom ezt, de mindig a jó könyvek olvasásakor derülnek ki az alapigazságok. Azt gondolom, hogy olyan fogalmi zűrzavar uralkodik a szociológiában, amire pontosan az ilyen jó könyvek világítanak rá, és aminek a feloldását nem utolsósorban Szelényi kutató és szervező munkájától várom.

Hankiss Elemér

Polgárosodás Magyarországon. Sokszólamú polgárosodás

Szakértőink csaknem egybehangozóan állítják, hogy a magyarországi polgárosodás 1949-ben megszakadt, megszakított folyamata most, a kilencvenes évek elején újra nekilendülőben van. Ez jó hír, mert a polgárosodás magas foka előfeltétele annak, hogy megtaláljuk a helyünket Európa népei között. Érdemes azonban, vagy éppen ezért érdemes, alaposabban szemügyre vennünk ezt a folyamatot.

A kérdés legjobb magyar szakértője, Szelényi Iván, a polgárosodásról szóló könyvében nem általában a polgárosodás, hanem csupán a kispolgárosodás folyamatáról ír. Illetve ezen belül arról, hogy a hatvanas-hetvenes években családi gazdaságok százai alakultak ki Magyarországon az úgynevezett második gazdaságban, s ezek bázisán megindult egy sajátos falusi kispolgárság-polgárság kibontakozása, gyarapodása. Szelényi értelmezésében e folyamat, minden lefojtottsága s torzítottsága ellenére, fontos szerepet játszott s játszhat még az elkövetkező években a piacgazdaság és a polgári társadalom kialakulásában. Korábbi munkatársai, Juhász Pál, Lengyel György, Manchin Róbert és Magyar Bálint, de mások is, például Kolosi Tamás, nagy vonalakban egyetértettek ezzel az értelmezéssel. Bár többen közülük hangsúlyozták s hangsúlyozzák, hogy a falusi kispolgárosodás folyamata nem szakadt meg teljesen az ötvenes években, tehát nem kellett a semmiről vagy majdnem semmiről újraindulnia; illetve felvetik azt a kérdést, hogy e folyamat, a maga torzultságában, valóban előkészítette-e vagy inkább hátráltatta a piacgazdaság és az igazi polgári társadalom kialakulását.

REPLIKA

E kitűnő munka nem, vagy csak futólag vizsgálta, s ezek az érdekes viták legfeljebb csak érintették a hazai polgárosodás más, ezzel részben párhuzamosan futó folyamatait. E folyamatok azonban legalább olyan fontosak voltak a hazai polgárosodás szempontjából, mint a Szelényi és mások leírta vidéki kispolgárosodás; érdemes itt őket is számba vennünk.

A falusi kispolgárság, illetve más szóval a paraszt-munkás réteg gyarapodásával párhuzamosan futott s részben összefonódott a városi munkásság polgárosodása, a polgár-munkás réteg kialakulása. Voltak ennek is előzményei már a múlt század második felében; elég csak a bevándorló német és cseh iparosságra és szakképzett munkásságra utalnom itt, vagy a két háború közt szociáldemokratizálódó szakmunkásságra. Ezt a réteget s ezt a polgárosodó kultúrát még a falusinál is jobban széttroncsolta a proletarizációnak az a folyamata, amely az államszocializmus velejárója és a kommunista stratégia egyik alapeleme volt. Ez a réteg nehezebben találta meg a maga „háztájiát” vagy igazi függetlenségét, mint a parasztság. De – ahogy azt sokan, Michael Burowoy, David Strak, Lukács János, Makó Csaba s mások kimutatták – e réteg regenerálódása is megindult a hatvanas években; megkötve a maga különalkuit, megteremtette a szerény polgárosodás, illetve kispolgárosodás anyagi fedezetét; sőt, a kora-nyolcvanas években a VGMK-k elszaporodásával átmenetileg viszonylag kedvező helyzetbe került. A város és a falu között ingázó parasztmunkások, illetve a vidéki családi bázissal rendelkező munkások a kapcsolatok sűrű hálóját szőtték a kispolgárosodás s két áramlata s társadalmi közege között.

Nem szakadt meg teljesen a klasszikus értelemben vett kispolgárság, az iparos és kiskereskedő társadalom története sem. Bár például 1948 és 1953 között a hazai kispárosok száma 160 ezerről 50 ezerre esett vissza, 1957-ben már 120 ezer fölé kúszott, s egy újabb mélypont után a hatvanas évek közepén (70 ezer), 1989-re már újra 160 ezer körül mozgott. A nyolcvanas években beinduló kisvállalkozásoknak is ez a gyarapodó kispolgárság, középpolgárság volt egyik bázisa.

A nyolcvanas évek közepén-végén megindult egy új vállalkozói osztály, új gazdasági elit, egy új nagyburzsoázia kialakulása is. Mint látható, még keressük a megfelelő címkét, de az ma már nyilvánvaló tény, hogy a szemünk előtt bontakozik ki s válik egyre erősebbé az új gazdasági uralkodó osztály. Létrejöttéről s összetételéről másutt már részletesen írtam. Jelenlegi ismereteink szerint jövődő tagjai több társadalmi csoportból rekrutálódnak. A volt pártoligarchia és a központi állami bürokrácia fiatalabb nemzedékeinek legdinamikusabb tagjaiból, a vállalati s szövetkezeti menedzserek s vezető szakkáderek vállalkozó szellemű tagjaiból és a magukat saját erejükből felverekedő közép- s majdani nagyvállalkozókból. Ez a kialakulóban lévő gazdasági uralkodó réteg vagy osztály (s különösen elsőként említett három csoportja) már eddig is jelentős szerepet játszott a pártállam felbomlásának felgyorsításában, a szocialista-kádárista ideológia felbomlasztásában és egy új, e rétegnek kedvező thatcheriánus-friedmanniánus liberális gazdasági ideológia elterjesztésében, saját vállalkozói szerepének mitizálásában. Minden jel arra mutat, hogy nagy jövő előtt áll.

Az utóbbi két évben a szemünk láttára omlott össze a régi politikai elit hatalma, és tanúi lehettünk annak, hogyan törnek előre a kialakulóban lévő új politikai osztály első rohamcsapatai, az új pártok vezető gárdái, akiket nyomon követ majd az újonnan

megválasztott képviselők, kormányszakértők, titkos és nem titkos tanácsosok, kúriai bírák és alkotmánybírák, önkormányzati vezetők és notabilitások hada. Ma még nem lehet tudni, hogy ennek az új politikai osztálynak a szándékai (s érdekei) mennyiben ütköznek majd, s mennyiben simulnak majd egybe a kialakuló nagyburzsoázia érdekeivel (és szándékaival). Ha szerencsénk van, e két osztály vagy elit nem olvad túlságosan össze, és a politikai állam nem a nagyburzsoázia szolgálólányának, hanem a társadalmi érdekek legfőbb egyeztetőjének független szerepét tölti majd be.

Ha szerencsénk van, nem olvad össze az új politikai osztállyal másfelől a közhivatalnokok s államigazgatási szakértők kara sem, hanem megőrzi, illetve kialakítja a maga politikai függetlenségét és magas etikai normáit. De ettől függetlenül része lesz annak a nagypolgárságnak, amely a kialakuló nagyburzsoáziát, az új politikai osztályt és az értelmiségi s professzionális rétegek elitjét öleli majd fel.

A polgárosodás és a polgári kultúra sajátos, közép-kelet-európai változatának hordozója volt már a két háború között is a középosztály. Az ötvenes években a kommunista támadások erősen szétzilálták, de – mint azt Andorka Rudolf s mások kutatásai kimutatták – súlyos veszteségei ellenére is sikerült átörökítenie tudásának, szaktudásának, társadalmi pozícióinak s kultúrájának egy részét fiatalabb nemzedékeire, amelyek ma már fontos alkotóelemei a kialakult új értelmiségnek és szakértelmiségnek, s fontos hordozói a hazai polgárosodás folyamatának.

A negyvenes-ötvenes évekbeli pusztulás és mélypont után tehát újra megindult, s a hetvenes-nyolcvanas években egyre inkább felgyorsult a polgárosodás folyamata Magyarországon. Igaza van azoknak, akik azt mondják, hogy e folyamat elsősorban a „burzsoázia”, vagyis a birtokos, vállalkozó polgárság, a *Besitzbürgertum* térhódítása volt –, de már a hetvenes években megindult és a nyolcvanas évek végén felgyorsult a civil társadalmat megteremtő, az emberi jogokért és a politikai demokráciáért küzdő *citoyen* réteg és a polgári politikai kultúrát hordozó *Bildungsbürgertum* magáralálása és térhódítása is.

Győztesek és vesztesek

E kibontakozó polgárosodás összefolyamatán belül az utóbbi években az erőviszonyok nagy átrendeződése zajlott, zajlik le. A kádárizmus évtizedeiben a parasztság és a munkásság kispolgárosodásának, polgárosodásának folyamata dominált, de fontos szerepet játszott az új értelmiség és szakértelmiség kialakulása is. Az elmúlt egy-két évben viszont a nagyburzsoázia és az új politikai osztály tört diadalmasan az éltre, miközben a falusi és a városi kispolgárosodás két áramlata megzavarodott, már-már elakadt, a polgárosodó parasztság és munkásság veszélyhelyzetbe került.

Az előbbi azért, mert a háztáji és kiegészítő gazdaságok, illetve az önálló parasztgazdaságok megsínylik a piac szervezetlenségét, munkaeszközök árának gyors emelkedését, a túltermelési válságokat. De igazán nehéz helyzetbe akkor kerülnek majd, ha nem épülnek ki idejében azok az intézmények, amelyek a felbomló vagy átalakuló termelőszövetkezetek helyett, s azoknál jobban, biztosítani tudják létfeltételeiket. Hitel-szövetkezetek s takarékpénztárak, értékesítési szövetkezetek, agrártőzsdék, tanácsadó cégek, értékesítési szövetségek és így tovább. Ezek hiányában életképtelenné válnak,

REPLIKA

és nem tudják majd felvenni a versenyt a kialakuló farmgazdaságokkal és a városi tőkével: még akkor sem, ha egy esetleges új földosztás az eddiginél nagyobb földterülethez juttatja őket. Ha viszont az új parlament és az új kormány fontosnak tartja a polgárosodásnak ezt a nagy társadalmi bázisát, és elősegíti a szükséges új intézmények létrejöttét, akkor relatíve jó esélye lesz ennek a rétegnek is a gyarapodásra.

Veszélyhelyzetbe került s kerül a polgárosodó munkásság is. Igaz, hogy a munkásság egészén belül relatíve jó helyzetben van, mert a kialakuló piacgazdaságon belül előbb-utóbb szükség lesz a szaktudására; de addig, az átmeneti néhány évben, ezt a réteget is sújtja, ha kisebb mértékben is, a munkanélküliség, az infláció, a gazdasági szerkezet átépülésével kapcsolatos sok bizonytalanság és zűrzavar.

A nagy gazdasági és társadalmi átalakulás igazi vesztese valószínűleg a föld és háztáji nélkül maradó vidéki szegénység, a falusi s városi szakképzetlen munkásság és az alacsony szakképzettségű alkalmazotti réteg lesz. Rájuk lesz legkevésbé szükség a kialakuló piacgazdaságban, nekik nem lesz megfelelő képviselőjük a parlamentben, ők maradnak leginkább érdekvédelmi szervezetek nélkül. A polgárosodó Magyarországon ők előreláthatólag proletársorban maradnak, vagy proletársorba süllyednek.

A polgárság társadalma

Igen, boldog várakozással állunk az új Magyarország küszöbén. De azért némi aggodalom is vegyül e boldogságba. Mert tudjuk, hogy az új társadalom nem egyszerűen csak polgári társadalom, hanem egyben s elsősorban a polgárság társadalma lesz. Vagyis, más szóval, polgári lesz nemcsak abban az értelemben, hogy kiépíti ebben az országban is a polgári társadalmak gazdasági bázisát, a magántulajdonra épülő piacgazdaságot, hogy a polgárjogokat és a polgári etikai normákat messzemenően tiszteletben tartja, és az európai polgári kultúrát újra felvirágoztatja itt, a Duna-Tisza partján. Polgári lesz abban az értelemben is, hogy par excellence a polgárok társadalma lesz. Abban az értelemben, hogy – előreláthatólag – elsősorban a polgárság s ezen belül a közép- és felsőpolgárság számára teremt majd igazán kedvező lehetőségeket.

A polgárság hatalomátvétele már megindult és egyre gyorsabban kibontakozik. Nem gonosz összeesküvésről van itt szó, hanem egyszerűen arról, hogy a kelet-európai népek történelme most a polgárosodás irányába lejt; csaknem minden gazdasági, politikai, társadalmi körülmény s tényező ebbe az irányba taszítja, segíti, sodorja ezeket az országokat. Hatékony gazdaságra van szükségünk; e hatékonyságot most a piacgazdaság ígéri; a piac pedig elsősorban a polgárosodó s polgári rétegek, vagyis a társadalom közép- s felső rétegei számára teremt kedvező körülményeket. Magántulajdonra van szükségünk, s következésképpen a tulajdon gazdasági-társadalmi szerepe felértékelődik; ez is a tulajdonosi, vagyis a polgári rétegeknek s ezen belül is elsősorban a közép- és felső rétegeknek kedvez. Vállalkozók százezreire van szükségünk, s a vállalkozók túlnyomó többsége már ma is a közép- és felső rétegekből kerül ki. Európai szintű tudásra és szakértelemre van szükségünk, s ez felveri az értelmiség és a jól képzett szakértelmiség piaci ársíóját és társadalmi presztízsét. Az infláció, ha már egyszer szabadjárá engedték, egy ideig még elkísér minket; romboló hatásától a közép- és felső rétegek, tulajdonosrétegek viszonylag kevesebbet szenvednek majd, mint az alsó és alsóközép-

rétegek, az alkalmazotti rétegek. Ki kell építeni kapcsolatainkat Európával s a világgal, s e kapcsolatépítés főszereplői és haszonélvezői is a polgárság közép- és felső rétegeiből kerülnek majd ki. És így tovább.

Megindult már nemcsak a polgári társadalom ideológiájának a kiépítése (az államszocializmus és a diktatúra minden formájának radikális és sikeres kritikájával, a magántulajdon, a piac, a vállalkozás rehabilitálásával, a szabadság, a parlamentarizmus, a politikai pluralizmus, a jogállamiság meghirdetésével stb.), hanem a polgárság társadalmi túlsúlyának, „vezető szerepének” ideológiai megalapozása is.

Másutt már szóltam róla, hogy néhány alapvető társadalmi érték jelentése már az elmúlt évtized során folyamatosan változott, mégpedig úgy, hogy súlypontja fokozatosan a társadalom közép- és felső rétegei felé tolódott el; ez a folyamat az elmúlt egy-két évben felgyorsult. Így szorította ki például a hatvanas években a tényleges egyenlőség elvét (amely elsősorban a társadalom alsó és alsóközép-rétegeinek kedvezett volt) a meritokratikus egyenlőség elve, amely (a politikai és gazdasági oligarchia mellett) a kádárizmus fénykorában gyarapodásnak indult középrétegek javára billentette a mérleget. A nyolcvanas évek végén azután hirtelen a polgári liberalizmus klasszikus egyenlőség-elve, az esélyegyenlőség elve tört az élre, amelynek haszonélvezői egyértelműen a közép-, a felsőközép- és a felső rétegek lesznek majd.

Ugyanígy, s ugyanilyen társadalmi hatással, változott meg a „teljesítménynek” mint értéknek a jelentése is. Az ötvenes-hatvanas években a kétkezi, gyári-ipari munka állt a teljesítménypiramis csúcsán; a hatvanas-hetvenes években a serény és szerény kispolgár családok házépítő, veteményező, családyarapító munkája vált példaképpé; a nyolcvanas évek végén, szinte néhány hónap leforgása alatt, mindkettőt lecsoprt az asztalról egy újabb csúcsteljesítmény: a vállalkozás. A sztahanovista munkás, majd a politikailag szelíd, de a második gazdaságban a helyét keményen megálló kispolgár, paraszt-polgár, polgár-munkás után megindult a vállalkozó polgár már-már 19. századi mitizálása, és minden más típusú teljesítménynek – elsősorban a pusztá, szaktudás nélküli fizikai munkának – nemcsak piaci leértékelődése, hanem ideológiai leértékelése is. Tudjuk, milyen roppant erőfeszítésekbe került, míg a 19. század második felében a munkásmozgalmak vezetői meg tudták győzni a munkásokat, hogy nem a tőkés és vállalkozók, hanem az ő teljesítményük a legértékesebb teljesítmény s minden gazdagság forrása. A magyar munkásságnak ez a tudata s öntudata most komoly veszélyben van. Lehet, hogy hosszú évekbe telik majd, amíg újra megerősödik e tudatban s öntudatában. Jellemző a helyzetre az, hogy a választási kampányban egyetlen komolyabb párt sem mertre a zászlajára tűzni a munkásság ügyét; még a Szociáldemokrata Párt is a vállalkozóknak udvarolt, az MSZP-nek pedig több vezetője tiltakozott az ellen, hogy pártját munkáspártnak tekintsék. A boldogan s diadalmasan polgárosuló társadalomban a külvárosok, elővárosok és iparvárosok hangja ma még nem hallatszik fel a kiesebb dombokra s be, az elegánsabb belvárosokba.

Megindult, szinte észrevétlenül és öntudatlanul, a polgárság politikai hatalomátvétele is. Már látható, néhány év múlva pontos számok is mutatják majd, hogy az új parlament a polgárság köreiből rekrutálódik. Ez nem különösebben meglepő, hiszen a nyugati polgári társadalmakban is ez a helyzet. Fontosabb arra fölfigyelnünk, hogy a két legerősebb s az új parlamentben a legnagyobb szerepre hivatott párt potenciális

REPLIKA

szavazótáborában túlsúlyban vannak a társadalom közép- és felső rétegei, jobb módú közép- vagy magas foglalkozási státuszú, viszonylag magasabb műveltségű rétegei. (Lásd ezzel kapcsolatban a *Világ* 1990. április 26-i számában megjelent cikkem ábráit és táblázatait.) Ez a választói túlsúly a polgárság érdekeinek képviselőjére fogja szorítani a pártok vezetőit; az új kormánynak nagy erőfeszítéseket kell majd tennie azért, hogy más társadalmi rétegek érdekei ne sérüljenek túlságosan.

Az új parlamentben átmenetileg nem vagy nem nagyon lesz közvetlen és erős képviselője a munkásságnak s különösen nem a szakképzetlen munkásságnak. Ennek nemcsak ők, hanem az egész ország és az új demokratikus rend is kárát láthatja. A polgárságnak, a tulajdonosi rétegnek partnerre van szüksége, a parlamenten belül éppen úgy, mint a parlamenten kívül, mert nem lehet a munkás- és alkalmazotti rétegek több milliós táborának együttműködése nélkül végrehajtani a gazdaság gyökeres átalakítását.

Ami a parlamentet illeti: összetétele jelenleg féloldalas; őr tátong a centrumtól balra eső mezőben. Ennek az őrnek a szívóereje fel fog erősödni az elkövetkező hónapokban, amikor a gazdasági átalakulás terhei egyre inkább ránehezednek a társadalomra s ezen belül elsősorban az alsó és alsóközép-rétegekre. Elképzelhető, hogy a parlament második legnagyobb pártja, a Szabad Demokraták Szövetsége enged majd ennek a szívásnak, és korábbi radikális-liberális pozíciójából kimozdulva a nyugat-európai típusú szociáldemokrata pártok szellemisége s programja felé közeledik majd. (A választási kampány utolsó heteiben már tett néhány óvatos lépést ebbe az irányba.) Ez persze attól is függ, hogy milyen gazdasági program megvalósítására vállalkozik az új kormány. Ha a lassabb s folyamatosabb átmenet mellett dönt, akkor a gyorsabb s radikálisabb változás sürgetésével továbbra is fontos szerepet játszhat az SZDSZ. Ha viszont a kormány gyors és gyökeres változásokra szánja el magát, akkor fölöslegessé és anakronisztikussá válhat a radikális-liberális gazdaságpolitika felől jövő kritika, következképpen a politikai spektrum középső mezőjében szociáldemokrata jellegű program megfogalmazásával és képviselőjével találhatnak maguknak hálás és hasznos szerepet a szabad demokraták. Ez éles irányváltást jelentene, s nem volna könnyű a párt szellemiségének s programjának vitorlázatát sebbel-lobbal átszerelni, de volt már erre példa az európai országok történetében, s hasznára válna az országnak. Kiegyensúlyozottabb, s az európai mintáknak jobban megfelelő politikai tagolódással vághatnánk neki az átalakulás nehéz feladatának.

Azért is fontos volna a parlamenti balközépen tátongó őr feltöltődése és egy szociáldemokrata programot meghirdető, hiteles párt kirajzolódása, mert hiányában a társadalom túlon túl nagy hányada marad közvetlen parlamenti képviselő nélkül, s válik a parlamenten kívül kezelhetetlen tömeggé. Ennek veszélye nálunk különösen nagy, mert nem épültek még ki az érdekvédelemnek és érdekközvetítésnek azok az intézményei, amelyek sűrűn átszövik a nyugat-európai társadalmakat, s amelyek nélkül működés-képtelenné válnának e társadalmak. Ezeknek az intézményeknek, kamaráknak, igazi szakszervezeteknek a megszerveződése ugyanannyira érdeke a most hivatalba lépő kormánynak, mint a felelősségteljes ellenzéknek. És érdeke az egész országnak. Jó volna, ha a polgárosodó Magyarország nemcsak a polgárok, hanem az egész magyar társadalom országává válna.

Juhász Pál

Miután Hankiss hozzászólása leginkább a jövő felé fordult, kénytelen vagyok én is a jövő felé fordulni. De előbb van egy megjegyzésem Iván védelmében. Tudom, hogy provokatív cím *A szocialista vállalkozók* – ehhez képest a könyv csak a kistermelőkkel foglalkozik –, s ez érthetően irritálhatja a hivatásos vállalkozó-kutatót. Joggal kifogásolható az is, hogy közben elhanyagolódk a káder és a munkás, és elmaradnak azok a folyamatok, amelyekről Hankiss beszélt. De igazából ebbe a könyvbe, ebbe a szemléletbe befér minden, csak nem beszél róla. Mert amiről beszél, az szűkebb. Másrészt adott volt a statisztikai adatbázis, amellyel dolgozhatott. Tehát a KSH által végzett adatfelvételeket próbálta tesztelni és az egyéb – általa néprajzinak nevezett – ismeretei alapján kialakított teóriákat. Tehát nem a statisztikai adatokból von le teóriát, hanem egy mindenféle anyagból kialakított teóriát tesztel az elérhető statisztikai bázison. Amit Hankiss a pártokról mondott, azzal teljesen egyetértek, hanem amit előtte mondott a nagypolgárról, a kispolgárról, a polgárosodó életmintákat követni akaró munkásról, akik mintha egymással szembenállók lennének, azzal vitatkoznék. Itt bennem a közgazdász jön előtérbe a szociológussal szemben. Míg a szociológus a különbözőségek szembenállását, a közgazdász a különbözőségek egymásrataltságát látja elsősorban. Valóban iszonyatos veszélyben van ma Magyarországon a kispolgár, a második gazdaságra alapozott egzisztenciák óriási köre mind a mezőgazdaságban, mind az iparban, és valóban elég nagy veszélyben van a munkahelyi érdekérvényesítésre épülő munkáspolgárosodás. De nem a nagypolgarok fenyegetik, hanem a mezőgazdasági rendszer összeomlása. A kényszerhelyzetben krumpli- és káposztatermelő kispolgárság nő, és ettől válik lehetetlenné. Ma az esztergálók, a kispolgarok száma nő, de attól össze fog omlani, mert összeomlott a szovjet piac, s kiszaladt a talaj az alól, amit összeesztergáltak a nagygyáraknak. Nem a nagypolgar a szembenálló erő. Sőt, a nagypolgar bizonyos értelemben feltétlen annak, hogy a kispolgar kispolgar maradhasson, és hogy a polgárosult életformát követni akaró munkásnak legyen olyan szervezete, ahol érdekét érvényesíteni tudja. Nagyon örülök, hogy a vállalkozó fogalma előkerült. Tudniillik ez az, ami nincs nálunk. Nagyon nincs. Schumpeter elméleti közgazdász, nem szociológus. Az ő vállalkozásfogalma arra vonatkozik, ami közgazdaságitag normatív. Azt mondja meg, hogy egy ideális gazdasági rendszerben milyen szerepre kellene emberek. Most viszont arról van szó, ami leginkább hiányzik: a vállalkozó, aki a mai formájában szükségszerűen felbomló nagyüzemet működteti, aki a kereskedővállalkozásokat, a takarékpénztárakat, a hiteket összehozza. Hogy a vállalkozók egyrésze ezáltal majd nagypolgarra válik, vagy éppen nem válik nagypolgarra, mert a mögötte lévő tőkepiaci szerződési forma vagy efelé tolja, vagy sem – a tőkészerződés sokféle lehet. Lehet szövetkezet, lehet kommunális bank, idegen befektetési alapokat mozgó ügynökség, és lehet olyan is, amelyik úgy gyűjt idegen tőkét, hogy közben nagypolgarra válik. De a dolog lényege az, hogy hiányzott egy szerep, s akiknek ezt vállalni kell, azoknak egy része potenciális nagypolgar, másik része potenciális újfajta köztisztviselő. És ezeken múlik, hogy a kispolgarosodás folytatódhasson és a polgárosodást igénylő munkásság megmaradjon. Tehát alapvetően egy funkcióhoz szükséges szereprendszer kialakulásáról van szó. Ez az első lépés, és ha valamelyik funkció szereprendszere nem alakul ki, akkor vele pusztul

REPLIKA

a többi. Ez sokkal valóságosabb veszély, mint a majdani osztályharc. Egyébként, hogy mennyire így van, mutatja az, hogy tömegesen lépnek fel az utolsó egy évben a most már igazán vállalkozói szerepek felé tartó emberek, akiket egyszerűen a volt helyzetük lök ebbe az új szerepbe. Ennek egy részét most nevezhetjük persze hatalomátmentésnek; másik része SZDSZ-es, KISgazda-, vagy MDF-es ideológiákat vall, attól függően, melyik körből lépett ki. Tömegével születtek ezek az emberek, és nem tudtuk volna semmilyen szociológiai megfontolásból levezetni azt, hogy ebbe a szerepbe majd belenőnek. Szóval most – s ez már egy másik megjegyzés – a munkásoknak nincs pártja, de azért nincs, mert igazából a munkásra és értelmiségire való felosztás vesztette el sok szempontból relevanciáját. Egy-egy „rétegen” belül az egyes csoportok közt nagyobbak a különbségek, a távolságok, mint a rétegek között. A különböző helyzetű csoportok számára egészen más fenyegetéseket jelent és egészen más lehetséges új utakat nyit, hogy tehát mi felé kell lépni a fenyegetés elől. Másrészt éppen a közép-rétegek, a munkás-középrétegek, az eddigi munkásnak vagy szakmunkásnak sokkal fontosabb a közeledés – mondjuk így – az új emberi közösségek felé, és fontosabb a kapcsolatteremtés kulturális igénye, mint a szakszervezeti típusú fellépésé. Éppen azért, mert az intézményes keretek összedőlését látja. Az, hogy az impotens gyárvezetés összedőljön, éppen a képzett munkásnak mindennapi, belátott szükséglete. Szóval belátott szükségesség. Elég rendszeresen érzi az ember a mindennapi csevegések közben. Tehát az, hogy az SZDSZ is, az MDF is ilyen nagy párt tudott lenni annak ellenére, hogy nem nyújtott a statisztikailag legmarkánsabb tömegeknek közös programot, amit együtt követhetnének, az egyszerűen abból fakad, hogy ezek maguk sem tartják önmagukat összetartozónak. Függetlenül attól, hogy én esetleg statisztikailag összetartozónak tartom őket.

Bíró Dávid

Első megjegyzésem az, hogy nem értek egyet Kovách Imrének azon állításával, hogy nem volt redisztributív gazdaság és társadalom Magyarországon.

A második megjegyzésem, hogy ennek a könyvnek a hamis felhangját az adja szerintem, hogy Szelényi Iván 1988-ban vagy az előtte lévő években nem láthatta, hogy a kádárizmus villámsebesen, egy-két év alatt összeomlik. Ez azért fontos, mert a kádári szisztémában megengedték a parasztnak, hogy háztájiban termelhesse. És volt egy szűk paraszti réteg, amely vállalkozóvá is tudott fejlődni. Ez a játék arra ment ki, hogy ha ti hallgattok és elfogadjátok, hogy uralkodunk fölöttetek, akkor mi is megengedünk nektek bizonyos dolgokat. Az igazi polgárosodás szempontjából látni kell azt, hogy a kádárizmusnak a lényege pontosan az volt, hogy a parasztságnak, ha volt is esze, azt megvásárolta, megvette.

A harmadik megjegyzés a kispolgárra vonatkozik. Erdei zseniális megjegyzése szerint kispolgár az, aki sem nem paraszt, sem nem munkás, végső soron tehát a kispolgár a negativitás megtestesítője. Kétfajta polgárosodásról kell beszélni: az egyik az, amikor az állampolgárok nem kételkednek, hanem elfogadják a francia forradalom eszméit, tehát polgári módon gondolkodnak, ilyen értelemben minden polgár, az egész nemzet

polgárrá válhat, politikai értelemben polgárosodhat. A másik értelme a polgárosodásnak az, hogy az egyén vállalkozó lesz, talpára áll, menedzser lesz stb. stb. A kispolgár másféle kategória, az, aki sem nem paraszt, sem nem polgár.

A negyedik megjegyzés: nagyon tetszett nekem ez az ideológia, amit a vállalkozókkal kapcsolatosan itt felvetettek, de szerintem vállalkozóról, menedzserről akkor lehet beszélni, ha van egy tulajdonos, aki megbíz egy menedzsert, a menedzser pedig dolgozik és hozza a profitot. Ha nem hozza, akkor kirúgják. Tehát menedzser attól nem lesz senki, hogy elvégez egy menedzsertanfolyamot, akkor lesz menedzser, ha lesz egy tőkés- és lesz egy menedzserosztály. Természetesen a nyugati szociológiában nagy tradíciója van annak, hogyan lehet a menedzserekből menedzseri forradalom, a menedzserekből hogyan válnak tulajdonosok, tehát ebbe is bele lehet menni. De ez nem tartozik a témához.

Ötödik megjegyzés: Szelényinek az első könyve (*Az értelmiség útja az osztályhatárlomhoz*) is vitatható. Lehet, hogy ez meglepő, de véleményem szerint fatális tévedésen alapszik. Azt mondja, hogy az értelmiség ki fogja szorítani az uralkodó osztályt, vagyis a nómenklatúra és az értelmiség egymás közti harca értelmiségi kultúrát és gazdaságot fog teremteni. Valójában az értelmiség az SZDSZ-ben és az MDF-ben a polgárosodás lehetőségeinek megteremtéséért harcol, és nem akar még okosabb redisztributor lenni, márpedig a Szelényi-könyv ezt állítja.

És most jutok el az utolsó megjegyzésemig, amit szívesen lát mindenki Hankiss Elemér megjegyzéseivel, gondolatmenetével kapcsolatban. Tehát, hogy van egy új politikai osztály és van nagypolgárság, amelynek most felfelé ível a pályája, és hogy az új politikai osztályba, illetve a nagypolgárságba beiktatódik a volt apparátusi réteg. Ez a hatalomkonvertálás híres elmélete. Ez igaz. Ezzel kapcsolatban engedtessek meg elmondani egy saját elgondolásom. Lehet, hogy nincs igazam. A mai magyar fejlődés fő tragédiáját abban látom, hogy Magyarországon a '89-es esztendőben az élitek egyezkedtek a nép háta mögött. Ezáltal lehetővé tették a vértelen forradalmat, márpedig forradalom nélkül nem tisztulhatott meg ez a társadalom. Elkerültük a forradalmat, de ennek olyan ára lesz az elkövetkezendő 20-30 évben, hogy nem lesz igazi fellendülés. Stagnálás lesz. Változik a helyzet a totális bolsevik diktatúrához képest, változni fog, mert polgári szabadság jön, már most is szabad sajtó van, remélem engem sem fognak elvinni a gondolataimért, azokat szabadon kifejtem itt is, a kollégáim között. De élitek egyeztek, élitek egyezkedtek, létrehoztak egy vértelen forradalmat, és ez a vértelen forradalom bizonyos értelemben nagyon jó, óriási előrelépés. Bizonyos értelemben mégis aggályaim vannak. Számításaim szerint az apparátusréteg körülbelül 150 ezer ember, és ezek inkonkurens pozícióban vannak. Még a nyolcvanas években voltak olyan kimutatások, hogy a tanácsi apparátus nagy részének *nincs meg a szaktudása; és ez az inkonkurens réteg a vértelen forradalom miatt helyén van, helyén marad, és további zűrzavart fog okozni. Nem azt mondom, hogy ezen a rétegen bosszút kell állni, csak azt akarom mondani, hogy tovább folytatódik a zűrzavar, és ez az új osztály, új réteg megmaradt, mert részben konvertálja a hatalmát, részben ott marad a helyén és tovább blokkolja a folyamatokat. Ha már Hankiss elvitte a szót a saját gondolata irányába, hadd vigyem el én is. Jelenleg pesszimista vagyok, a legvalószínűbb szcenárió az, hogy egy demokratikusabb vagy emberséges kapitalizmus helyett rabló típusú kapitalizmus*

REPLIKA

fog kialakulni. Lehet szexlapokat olvasni, lehet sajtószabadság, mégsem ez az optimum, amit én elképzeltem.